

QORAQALPOQLARNING TOMOSHA SAN'ATI: REPERTUARLARI VA O'ZIGA XOS JIXATLARI

Yangibayeva Intizor Zarifbayevna
Ellikqala tumani Bo'ston shahri 66-maktab
tarix fani o'qituvchisi, Qoraqalpog'iston Respublikasi
intizoryangiboyeva372@gmail.com

Maqolaning qisqacha mazmuni: Ushbu maqola qoraqalpoqlarning tomosha san'ati xususida bo'lib, unda qoraqalpoqlarning san'at turlari, san'atkorlarning repertuarlari va ijrolaridagi o'ziga xos jixatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: bayramlar, xalq teatri, tomosha sanati, masxarabozlik, qoraqalpoq bozorlari, ko'ngilochar o'yinlar.

Аннотация: Данная статья посвящена исполнительскому искусству каракалпаков, в которой описаны особенности форм искусства каракалпаков, репертуара артистов и перформансов.

Ключевые слова: праздники, народный театр, исполнительское искусство, клоунада, народные базары, развлекательные игры.

Annotation: This article is devoted to the performing arts of the Karakalpaks, which describes the features of the Karakalpak art forms, the repertoire of artists and performances.

Key words: holidays, folk theatre, performing arts, clowning, folk markets, entertaining games.

Kirish. Bayram tomoshalarida bugungi kunda shakllangan eng asosiy xususiyatlardan biri uyg'unlikdir. Tomoshalarda san'at, sport, etnografiya, folklor, badiiy so'z ijrochiligi, mehnat va ijtimoiy hayot lavhalari bir-biri bilan yagona va ichki g'oyalar, mavzular asosida tarkibiy uyg'un biriktiriladi va bunda badiiy xalitlik yuzaga keladi. Шунингдек, театрлашган тоmoshalarда тарихий ва замонавий voqelikni poetik-falsafiy umumlashmalar, ramziy obrazlar, erkin va bo'rtirma vositalarda aks etirish shakllangan. Ommaviy tomoshalarда badiiy obrazlilik xususiyati ham mavjud bo'lib, tomoshalar qismlarini teatrлаштириш orqali obrazli echimga erishiladi va natijada alohida-alohida tomoshalarдан iborat kompozitsiyalar xalit bir san'at asari darajasiga ko'tariladi.

Tomoshalar va ko'ngilochar funksiyalar barcha O'rta Osiyo bozorlariga xos edi. Qoraqalpoqlar orasida bozor nafaqat tovar sotish yoki ayirboshlash joyi, balki ommaviy ko'ngilochar tadbirlar o'tkaziladigan joy, shuningdek, yangiliklar markazi ham edi. Xuddi shunday vazifa Markaziy Osiyoning barcha bozorlariga xosdir. Bozordagi eng mashhur o'yin-kulgilar jumlasiga arqonchilarning, qo'g'irchoqbozlarning chiqishlari, yirik bozorlarda bayramlar va xalq sayillari kunlarida belanchaklar, xalq xonandalarining chiqishlari shu jumladan masxarabozlar chiqishlari mavjud edi.

Sharq bozorlardagi o'yin-kulgilarni quyidagi so'zlar bilan ta'riflash mumkin: Karnay-surnaylar yangraydi, maxsus jarchilar odamlarni kechki bozorga chorlaydi. Bozorning bir tomonida darboz, masxaraboz, qo'g'irchoqbozlar, ikkinchi tomonida kurash musobaqalari, o'rgatilgan hayvonlarning chiqishlari bo'lib o'tadi.

Bozor atrof-muhit va chekka qishloq va shaharlardan kelgan turli ijtimoiy tabaqaga mansub ko'plab odamlarni to'plagan. Bu odamlar guruhining har biri ma'lum bir madaniyat va unga xos bo'lgan ma'lumotlarning tashuvchisi edi. Har bir ishtirokchi oldi-sotdi operatsiyalaridan tashqari bozorga tashrifi chog'ida boshqalar bilan ma'lum ma'lumotlar almashgan. Ayniqsa, savdo-sotiq bilan shug'ullanuvchilar kasbining o'ziga xosligidan kelib chiqib, turli joylarga

borib, u yerdan turli ma'lumotlarni olib kelishgan. Barcha yirik bozorlar o'zlarining asosiy roli - savdodan tashqari, o'ziga xos ma'lumot va ko'ngilochar markazlar ham hisoblangan.

Qoraqalpoq bozori azaldan anъanaviy teatrning asosiy tarmoqlaridan biri b'ulmiш masxarabozlik sanъati bilan хam mashhurdir. Masxarabozlik – tomoша sanъatining bir turi hisoblanadi. Ўтмишда masxara ёки муқаллид томошаси, аниқроғи, ниқоб (маска) кийган актёр томошаси ma'nosini anglatadi. Ўтмишда қадимий инсон турли маъбудларга сиғиниши туфайли, masxara одам ёки хайвонлар киёфасини акс эттирувчи ниқобларни кийиб томоша кўрсатган, рақсга тушган.

Айрим худудларда аза-мотам маросимларида ўлган оила аъзосини эслаб, ёдга олиш маросимида masxara ниқоб тақиб, худди ўша мархумга ўхшаб гапирган, ҳаракат қилган. "Садр", "Ашшадароз", "Masxaraboz" номли томоша ўйинлари тарқалган. Улар ўзига хос оғзаки драматургияси, бадихагўйлиги, ҳаётий воқеаликни ҳажвий ифода этиши ва жонли намоиш қилиши билан ажралиб туради.

Masxarabozlik ўзининг шаклланиши, ижтимоий жараёни, устоз-шогирд анъаналари, жамоатчилик мавқеи, вазифаси ва интилиши бўйича кўғирчоқ ўйинларига яқин. Айнан masxaraboz кўғирчоқбозликда етук (жонли) бошловчи бўлган. XIX-XX асрлар чегарасида masxarabozlik дорбозлик санъатига кўшилган бўлиб ўз томошаларида полвонлар ва дорбозлар билан намоиш этиб келган. Лекин ниқоб ўрнида юзига грим қилиб, ўзига хос либосда томошабинларни жалб этиш мақсадида томоша кўрсатган.

Adabiyotlar taxlili. XIX – XX asr boshlari Xiva хонлиги худудида, хусусан Xiva va qoraqalpoq bozorlaridagi masxarabozlarning chiqishlari, umuman masxarabozlik san'ati turlari, uning rivoжи va ахамияти ҳақида турли манба va adabiyotlarda маълумотлар келтирилган. Хусусан, tarixnavis olim Муҳаммадризо Огаҳий («Приёз уд-давла» асарида), venger sayuohi X. Вамбери, рус савдогари Абросимов, хонликда асирликда бўлган И. Ильичков, офицер хотини А. Копцеванинг маълумотлари shular jumlasidandir. Mustaqillik davrida ham бир гуруҳ тадқиқотчилар томонидан masxarabozlik sanъati тадқиқ қилиниб о'rganilgan. Хусусан, тадқиқотчи Т. Қиличев masxarabozlik sanъati ҳақида фикр юритиш билан бирга уларнинг номларини хам келтирган[1].

M.Qodirov esa, бу ҳақда: «Муҳаммад Раҳимхон кўпроқ шеърият ва мақом мусикасига кизиққани боис, ўрдада махсус masxarabozlar тўдаси сақланмаган. Masxarabozlar хукмрон табақа вакиллариини ҳажв қилгани учун саройдан қувилган. Keyinchalik bu masxarabozlar asosan qoraqalpoq shaharlaridagi bozorlarda chiqishlar qilishgan.

Xiva хонлигида хон амру фармони билан masxarabozlarni Хивада бошқалардан ажралиб турадиган сурма тўн кийиб юришга мажбур қилишган. Ammo хон хос masxaraboz сақлаган, кўнгли кулги тусаган чоғи унинг хизматидан фойдаланган[2]”.

Хивада бўлган рус рассоми Л.Е. Дмитрий-Кавказский ham o'z хотираларида Xiva хонлиги hududida yashagan masxarabozlar ижроси ҳақида ko'plab ma'lumotlar keltirgan[3] degan ma'lumotni qayd qilgan.

Qoraqalpoq xalq teatri aholining an'anaviy sayillarida, bozorda o'z chiqishlarini namoyish etishgan. Xalq teatri bozor kunlarida asosan Chimboyda tomoshalar uyushtirishgan. Spektakllar xalq dostonidagi mavzular bilan bir qatorda zamonaviy mavzulardan iborat edi. Xalq teatri repertuarida kichik satiralar, xususan, qozilarning, ruhoniylarning poraxo'rлиги va хon ma'muriyatining adolatsizligini masxara qiluvchi komediyalardan iborat bo'lgan.

Masxaraboz so'zi arabcha masqara — masxara, masxara ob'yekti, masxara qilish so'zidan olingan[4]. Masxarabozlarning o'zlari universal ijrochilar bo'lib, ular nafaqat teatrlashtirilgan tomoshalarni sahnalashtirganlar, balki so'z ustasi ham edilar. Shuningdek masxarabozlar o'zlarining akrobatik chiqishlari, raqslar, sehrli nayrang mahoratiga ham ega edilar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab qoraqalpoqlarning masxaraboz va qo'g'irchoqbozlari, arqonchilari o'zlarining “maktablari”ga ega bo'lib, ularda mahalliy yoshlar tayyorlanar edi hamda ularning o'z ustoz-shogirdlik an'analari mavjud edi. O'sha davrda eng mashhur

qoraqalpoq masxarabozlari ichida Matyoqub-kor, Qurboniyoz, Baltakul, Do'simbet, Eshmat va boshqalarni sanash mumkin[5].

Qoraqalpoqlar orasida mashhur masxarabozlaridan biri Klych Bay edi. Uning faoliyatini N.A. Baskakov shunday yozadi: "Qoraqalpoq masxarabozlaridan biri, xivalik do'sti Abil-Vasin o'g'li-masxaraboz bilan tez-tez Xivada chiqish qilgan Qilichboyni repertuari nihoyatda rang-barang bo'lgan. Qilichboy ko'pincha xalq tilidagi qo'shiqlardan, ertaklardan va hokazolardan foydalangan[6].

Xalq teatri tomoshalari oldindan tayyorgarliksiz to'g'ridan-to'g'ri ko'chada yoki bozor maydonida bo'lib o'tgan. Tomoshabinlar uchun chiptalar bo'lmagan. Mablag'lar ijro paytida yoki undan keyin yig'ilgan. Yomon ijro bo'lsa, tomoshabinlar tomosha uchun hech narsa to'lamasdan ketishi ham mumkin edi.

D.Rahim, III. Матрасул ва Ф. Эрназаровлар ҳам хонлик hududidagi masxarabozlar va ularning repertuarlari xususida fikr yuritib, Мухаммад Раҳимхон кўригини ўтказиб, ғолибларни қимматбаҳо совғалар билан тақдирлаб турганини қайд қилганлар[7].

Qoraqalpoq bozorlarida xorazmlik san'atkorlar ham tez-tez chiqish qilishardi. K.Ayimbetov ta'kidlaganidek, "Chimboy bozorida Xorazmlik masxaraboz - satiriklar ijrosi ko'plab uyushtirilib, ular o'zlarining kulgili chiqishlari bilan tomoshabinlarni xushnud etganlar[8].

Xulosa. Bir so'z bilan aytganda, qoraqalpoq bozori nafaqat savdo aloqalari maskani, balki madaniyat markazi, masxarabozlar, arqonchilar, qo'g'irchoqbozlar, polvonlarning xalq tomoshalari uchun markaz ham hisoblangan. Yildan yilga bu o'yin-kulgilar qayta ishlanib, tomoshabin talablariga moslashtirilgan va shu bilan birga uning ehtiyojlarini shakllantirgan. Bularning barchasi esa oddiy xalq, oddiy tomoshabin uchun xizmat qilardi. Qoraqalpoqlarning xalq san'atida maqollar, matallar, ertaklar va boshqa xalq og'zaki ijodi asarlari bilan bir qatorda masxarabozlik san'ati ham o'z o'rniga ega va u qoraqalpoq etnosining o'ziga xosligi na'munasi hisoblanadi.

Хулоса қилиб айтганда, масхарабозлар ва кизикчиларнинг чиқишларида мусика. кушик ва рақслар, яъни халқ санъатининг бой хазинасидан унумли фойдаланилган. Улар спектаклнинг бадиий образларини ярагишда муҳим восита бўлиб хизмат қилган. Энг муҳими, анъанавий томошада мусикали спектаклларнинг асосий элементлари тугилиб ва узига хос огзаки мусикали драмаларнинг пайдо бўлишига алоҳида туртки бўлди.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Қиличев Т. Хоразм халқ театри. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1998. – Б. 141.
2. Қодиров М. Хоразм масхарабозлари // Жаннат Макон, 2008. Октябр. – Б. 17.
3. «По Средней Азии / Записки художника Л.Е. Дмитриева-Кавказского» с 199 рис. автора. - СПб.: А.Ф. Девриен, [1894].
4. <https://www.google.com/search?q=Masxaraboz+so%E2%80%99zi+arabcha+masqara+%>
5. Акимниязова Г.А. Анаъанавий қорақалпоқ бозори: ўзига хос хусусиятлари, ихтисослиги, савдогарлари (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг биринчи ярми). Дисс. Автореф. – Нукус. – Б. 21.
6. https://sbornikimae.kunstkamera.ru/files/sborniki_mae/LXVI/kubel.pdf
7. Раҳим Давлатёр. Шихназар Матрасул. Феруз – шоҳ ва шоир қисмати... – Б. 17; Эрназаров Ф.Н. Феруз саройидаги ижодий марказ // Мозийдан садо. – Т., 2008. – Б. 65.
8. Ayimbetov Qalli – Национальная энциклопедия Узбекистана – Tashkent, 2000—2005.